

АГЕНТИ ВПЛИВУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ВЕДЕННЯ ОПЕРАЦІЙ ВПЛИВУ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Дубов Дмитро Володимирович,

доктор політичних наук, старший науковий співробітник

ORCID: 0000-0001-9728-369X

Корецька Ірина Олександрівна,

ORCID: 0000-0003-0728-3608

Статтю присвячено уточненню поняття «агенти впливу», проблемі використання цього поняття в практичній діяльності безпекових структур та ролі агентів впливу в здійсненні операцій впливу. Акцентовано увагу на тому, що використання агентів впливу було невід'ємним складником концепції «активних заходів», які реалізовувалися СРСР (а нині до них вдається Російська Федерація) проти демократичних держав. Проаналізовано підходи до визначення поняття «агент впливу», що застосовувалося за часів Холодної війни. Виявлено певним чином усталені критерії віднесення особи до категорії «агент впливу» та виокремлено низку професійних груп, що мають відповідні офіційні можливості для справляння впливу, зокрема журналісти; експерти (зокрема, керівники неурядових організацій); політичні діячі; державні службовці; творчі та релігійні діячі. Здійснено спробу відокремити діяльність агентів впливу та шпигунів. Зазначено, що, на відміну від агентів впливу, шпигуни діють тільки усвідомлено (у кримінальних кодексах багатьох європейських країн зазначений «прямий умисел») та є пов'язаними з конкретними іноземними організаціями/службами (діють за їх завданням). Крім того, предметом діяльності шпигунів є відомості, збирання/добування, збереження, передача/пересилання, повідомлення, надання доступу, викрадення, купівля, публічне оголошення (зокрема, через засоби масової комунікації) яких негативно впливає/може завдати шкоди державі, її національній безпеці, інтересам нації тощо. На протигагу цьому діяльність агентів впливу зосереджена на веденні підривної діяльності й безпосередньо не пов'язана зі збиранням даних з обмеженим доступом.

Ключові слова: агенти впливу, активні заходи, шпигунство, операції впливу, підривна діяльність, інтереси країни.

AGENTS OF INFLUENCE AS THE TOOL OF IMPACT OPERATIONS: TERMINOLOGICAL ASPECT

The article is devoted to clarifying the notion «agents of influence», using the concept in the practical activity of security institutions and the role of agents of influence in the operations of impact. The emphasis is on the fact that the use of agents of influence was an integral part of the concept of «active measures» that were being implemented by the USSR (now by the Russian Federation) against democratic countries. The approaches to defining the agents of influence used during the Cold War were analyzed. It was found the some established criteria for assigning a person to the category of agent of influence and a number of professional groups that have appropriate official opportunities for influencing have been identified: journalists; experts (in particular non-governmental organization leaders); politicians; public servants, artists and religious leaders. It was made the attempt to divide the activities of agents of influence and spies. It is noted that, unlike agents, spies can act only willfully (in the criminal codes of many European countries the «direct intent» is indicated) and are related to specific foreign organizations/services (act in accordance for their task). In addition, the purpose of the spy is the information of which collection, storage, transfer, disclosure, providing access, theft, purchase, public announcement (in particular by the media) have negatively/may harm the country, its national security, interests of the nation, etc. In contrast, the activity of agents of influence is focused on subversion and is not directly related to the collection for official use only data.

Keywords: agents of influence, active measures, espionage, operations of impact, subversion, national interests.

Агресія Російської Федерації (РФ) проти України реалізується із застосуванням широкого комплексу заходів, метою яких є вплив на обороноздатність держави, її економічний потенціал, стабільність політичної системи, морально-психологічну стійкість українських громадян і в такий спосіб схилення Української держави та українського суспільства до прийняття умов агресора. Ці заходи вживаються в межах цілісних операцій впливу.

Зміст поняття «операція впливу», наприклад, американські експерти визначають як «скоординоване, інтегроване та синхронізоване застосування традиційної дипломатії, інформаційних, військових, економічних та інших спроможностей як під час мирного часу, так і в кризовий, конфліктний чи постконфліктний період для досягнення поглядів, поведінки чи рішень іноземних цільових аудиторій, що відповідають інтересам та цілям США» [1].

Під час операцій впливу з боку РФ (які стають ідейним продовженням радянської концепції «активних заходів» [2], що у сучасній Росії отримали назву «заходи сприяння») широко використовується потенціал агентів впливу – осіб, чия діяльність спрямована на формування в атакованих державах сприятливої для агресора громадської думки чи впливу на прийняття позитив-

них для агресора управлінських рішень. По суті діяльність агентів впливу є ключовим елементом ведення підривної діяльності проти політичних систем демократичних держав та інформаційно-психологічної війни проти їхніх громадян.

Агенти впливу є каналом поширення пропаганди, вони впроваджують ворожі наративи та меседжі в інформаційному просторі, забезпечують видимість суспільної підтримки чи осуду певних політико-управлінських рішень. У більш радикальних випадках такі особи можуть використовуватися для дестабілізації політичної системи держави, порушення суспільної злагоди та розбурхування конфліктних тем, допомагаючи тим самим ворожим розвідувальним органам досягати їхніх деструктивних цілей.

Зауважимо, що в певних випадках діяльність таких агентів може майже не відрізнятися від їхньої повсякденної професійної діяльності, проте вона здійснюється в певному ракурсі, наприклад, зменшення фінансування певних напрямів наукової чи військової діяльності, ініціювання скорочень у структурах, що можуть становити небезпеку для іншої держави, під приводом «реформ»/«оптимізації». Зрештою, така діяльність завжди спрямована на допомогу іноземним структурам і державам. Як зазначав в одному зі своїх виступів один із колишніх ди-

ректорів ЦРУ У. Кейсі, агенти впливу небезпечні не тим, що займаються військовим чи політичним шпигунством, а тим, «що вони ходять поміж нас, читають нецензуровані варіанти технічних публікацій, користуються законним правом вимагати документи з наших архівів, отримують зиск від витоку інформації, яку вони перетворюють на зброю, дослухаються до наших публічних дебатів, діють у невеликих групах людей за зачиненими дверима» [3].

Країни Заходу вже висловлюють своє занепокоєння подібною ситуацією, констатуючи наявність як окремих російських агентів впливу в демократичних країнах (наприклад, Велика Британія, Німеччина, Франція [4] чи Греція [5]), так і цілих мереж таких агентів, про що в 2018 р. заявив Генеральний директор Департаменту зовнішньої розвідки Естонії Мікк Марран (Mikk Marran) [6].

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що поняття «агенти впливу» досить широко використовується у світовій та українській публіцистичній та, частково, науковій літературі, предметні наукові дослідження (принаймні відкриті) з питань чіткого розуміння сутності цього поняття майже відсутні. До теми використання агентів впливу та сутності цього феномену звертаються у своїх дослідженнях А. Гольцов, В. Богданович, М. Присяжнюк, Я. Жарков. Слід зазначити спробу класифікації агентів впливу, зроблену Р. Шутовим. Серед закордонних авторів варто згадати Д. Кукса, Л. Трандафір, З. Хусаїні.

Водночас ці автори у своїх роботах зосереджуються переважно на загальних аспектах проблеми, приділяючи замало уваги термінологічним аспектам, спробам запропонувати несуперечливу класифікацію агентів впливу, а також визначити чіткі ознаки, що виокремлюють діяльність агентів впливу поміж інших форм деструктивної діяльності (зокрема, шпигунства). Таким чином, ці питання залишаються **досі не вирішеними частинами загальної проблеми.**

Метою статті є аналіз чинних підходів до визначення поняття «агент впливу», формування класифікаційних ознак агентів впливу та оцінка можливості застосування цього поняття для практичної протидії їхній діяльності.

Виклад основного матеріалу. В Україні питання пошуку та протидії агентам впливу (насамперед

російським) особливо загострилося з початком бойових дій у 2014 р. Водночас актуальною проблемою досі є формування достатньої нормативно-правової бази для притягнення таких осіб до відповідальності, механізмів їх чіткої ідентифікації та недопущення використання поняття «агент впливу» для обмеження свободи слова та думки (стаття 34 Конституції України).

Іноземні держави (передусім з демократичними політичними системами) шукали і шукають механізми протидії, однак так само натрапляють на принципові складнощі, подолання яких допоможе створити ефективну систему протидії гібридним загрозам. До таких складнощів належать передусім:

- критерії віднесення тих чи інших осіб до агентів впливу;

- удосконалення нормативно-правового поля держави з метою забезпечення правових основ протидії агентам впливу;

- механізми недопущення використання поняття «агент впливу» для обмеження свободи слова й думки.

Базовою проблемою постає принципова складність дати чітке визначення сутності агентів впливу, яке могло би бути використане не лише як складник суспільної дискусії, а й як юридично значуще поняття, адаптоване до використання у нормативно-правовому полі та правоохоронній (контррозвідувальній) діяльності.

«Словник розвідувальних термінів та визначень», підготовлений ЦРУ в 1978 р. для американської розвідувальної спільноти, визначав агента впливу як «особу, якою маніпулює іноземна розвідувальна організація для використання її позиції задля впливу на громадську думку чи осіб, що приймають рішення у спосіб, що сприятиме досягненню цілей країни, яку представляє ця організація» [7]. Цікавим є уточнення про те, що агенти впливу є особами, якими саме маніпулюють. Тобто свідомо співпраця з розвідувальними організаціями не є для них обов'язковою, передбачається можливість використання таких агентів без їхнього відома про реальні цілі публічної діяльності, яку вони ж і здійснюють.

Держдепартамент США в одному зі своїх звітів 1986 р. визначав агента впливу як особу, «яка підтримує і просуває радянські інтереси як від-

крито, так і приховано... Частіше за все таких осіб вербують на ранніх етапах життя і не закликають просувати радянські інтереси, доки вони не обійматимуть впливову позицію в уряді, бізнесі, науці чи медіа. Такі агенти можуть бути мотивовані ідеологічно, фінансово, примусово (через шантаж) чи політичну підтримку» [8].

У словнику термінів і визначень для співробітників контррозвідки Міністерства оборони США [9], що постійно оновлюється офісом директора Національної розвідки США, наводиться ціла низка визначень агентів впливу з різних словників у сфері безпеки та оборони. Зокрема, агент впливу – це:

■ «агент певної структури, яка використовує його чи її позицію для впливу на суспільну думку або осіб, які приймають рішення, для досягнення результату в інтересах країни, чия розвідувальна структура управляє цим агентом» (The Air Force Office of Special Investigations (AFOSI) Manual 71-142). Зважаючи на те, що поняття «агент» завжди визначається як свідомий співробітник іноземної розвідки, несвідоме використання осіб для такої діяльності фактично виключається;

■ «особа, діяльність якої скеровується розвідувальною організацією для використання її позиції з метою впливу на громадську думку чи осіб, які приймають рішення, для досягнення результату в інтересах країни, чия розвідувальна структура керує цим агентом» (ICS Glossary);

■ «особа, яка діє в інтересах супротивника, відкрито не декларуючи таку відданість та намагаючись справляти свій вплив приховано, але не обов'язково збирає розвідувальні чи компроментувальні матеріали» (Historical Dictionary of Cold War Counterintelligence, 2007);

■ «агент, який керується розвідувальними вказівками та використовує свою офіційну позицію (або в інший спосіб) для справляння впливу на політику, громадську думку, перебіг певних подій, діяльність політичних організацій та урядових структур у країні, що є ціллю такої активності» (KGB Lexicon: The Soviet Intelligence Officer's Handbook, edited by KGB archivist Vasiliy Mitrokhin, 2002).

Л. Трандафір (Lenuta Trandafir) пропонує вважати агентами впливу «осіб, яких наймають суб'єкти створення та поширення хибної інформації (misinformation services), часто всередині країни,

в якій здійснюються операції (впливи). Вони є позаштатними співробітниками [розвідки], іноді усвідомлюють всі наслідки своєї ролі й завжди усвідомлюють, що пов'язані з контролюючим суб'єктом» [10]. Роль останнього майже завжди виконує співробітник розвідувальної служби.

Очевидно, що жодне з наведених визначень не дає належної чіткості та прозорості визначення поняття «агент впливу» та критеріїв віднесення діяльності особи до діяльності такого агента.

Водночас до зазначених більш-менш сталих критеріїв можна віднести:

- прихованість дій;
- мотивованість діяльності;
- «включеність» у культурний/громадський контекст;
- легітимний високий статус у цільовому суспільстві.

Говорячи про прихованість дій агента впливу, відомий фахівець з протидії «активним заходам» Д. Кукс (Dennis Kux) зазначав, що з усіх форм «чорної» діяльності в межах «активних заходів» саме роботу агентів впливу виявити чи не найскладніше, адже вона має значно меншу видиму частину, ніж, наприклад, робота організацій прикриття чи комуністичних партій [11].

Базовим критерієм при цьому має бути мотивація діяльності особи: від прямого фінансового утримання, надання бізнес-привілеїв до збереження життя (включно життя рідних). М. Марран відносить до мотивуючих чинників іше й увагу ЗМІ та політичну підтримку [6]. У звіті Держдепартаменту США 1986 р. названо також задоволення власного еґо та переконання в тому, що він стає ефективним каналом висловлення позиції/впливу в іншій державі [8]. (Щоправда, обидва мотиви стосувалися саме агентів впливу, які працювали на боці СРСР як супердержави.) Радянський дисидент А. Сахаров також вказував на ідеологічно мотивованих і «прогресивних» агентів впливу, які вважають співпрацю з КДБ модною чи навіть престижною [12].

Особливим моментом мотивації є усвідомленість (а отже, умисність) діяльності агента впливу. Дискусійним є положення про обов'язковість безумовного (безпосереднього) зв'язку

між суб'єктом і певною структурою іншої держави як критерій визначення особи агентом впливу. З одного боку, такий зв'язок свідчить про усвідомлення наслідків діяльності й слідування визначеним цілям, а його відсутність дозволяє зараховувати осіб не так до агентів впливу, як до «корисних ідіотів» (useful idiot). З другого – експерти, наприклад, можуть обстоювати певну позицію, перебуваючи під впливом своїх колег з інших держав, навіть якщо ці колеги безпосередньо не пов'язані з відповідними структурами/службами своєї країни, але обстоюють її панівну зовнішньополітичну лінію.

Водночас в аспекті наслідків для національної безпеки та/або стабільності суспільно-політичної ситуації усвідомленість/неусвідомленість діяльності агентів впливу принципового значення не має. Навпаки, саме наявність таких наслідків, якщо особа не сприяла їх запобіганню, певним чином «урівноважує» неусвідомлену та усвідомлену діяльність. Отже, з погляду ефективної протидії діяльності агентів впливу неусвідомлена допомога іноземній державі (якщо з'ясується, що така здійснювалася) має каратися, як і усвідомлена. Чинник неусвідомленості, так само як і діяльність «у становищі» «корисного ідіота», можуть бути лише «пом'якшуючою обставиною» при винесенні вироку.

Включеність у культурний/громадський контекст означає певну визначену позицію особи як члена цільового суспільства – право на постійне проживання. Це може бути громадянство, вид на проживання, посвідка на постійне проживання для іноземця або інший механізм включеності. Лише в такому випадку агент впливу може набути в цільовому суспільстві певного статусу.

Від престижу та статусу безпосередньо залежить переконливість агента впливу. Публічно дотримуючись збалансованих, поміркованих поглядів, такий агент може створити враження, що є повністю нейтральною та незацікавленою стороною, яка діє виключно в інтересах країни перебування [13]. Водночас підкреслення продержавницької позиції, яка, проте, відрізняється від поглядів чинної влади, є одним з механізмів забезпечення ефективності діяльності агентів впливу.

У разі ефективної діяльності впливовість агента впливу з часом зростатиме, одночасно зменшуючи вірогідність його сприйняття як джерела дезінформації. Це дозволяє йому поступово формувати власну дезінформаційну мережу, члени

якої можуть і не знати про цілі керівника та загалом про їх використання як інструменту справляння впливу [13].

Проте наразі невизначеним є модуль суспільної значущості/позиції/посади агента впливу. Переважна більшість дослідників акцентує увагу на таких «обов'язкових можливостях», як вплив на громадську думку та на осіб, які приймають рішення. Д. Кукс зазначав, що в умовах Холодної війни «ідеальна позиція для агента впливу – це хтось близький до керівників західних чи неприєднаних країн (курсив наш. – Авт.)» [11]. Однак таких позицій є значно більше: фактично до них сьогодні можна віднести низку професійних груп, що мають відповідні офіційні можливості для справляння впливу:

- журналісти;
- експерти (урядові та неурядові, зокрема керівники неурядових організацій, НУО);
- політичні діячі;
- популярні блогери;
- державні службовці (середньої ланки і вище);
- науковці;
- радники (при державних органах або окремим посадовим особам);
- творчі працівники (актори, митці та ін.);
- релігійні діячі.

Схожі уразливі групи наводив у своїх працях і А. Сахаров [13]. Зокрема, він вказував на журналістів, письменників, урядових радників, очільників преси й телебачення. Вітчизняні дослідники діяльності спецслужб, зокрема В. Паливода, оцінюючи дії російської розвідки у країнах Балтії (але ці висновки можуть бути екстрапольовані на ситуацію загалом), зазначав: «Об'єктами розвідувального інтересу СЗР та ГРУ є литовські громадяни, які можуть надавати необхідну інформацію чи впливати на рішення державних інституцій або на громадську думку. До кола потенційних “цілей” згаданих спецслужб у Литві входять не лише чиновники і військові, а й перспективні студенти, молоді політики, журналісти і вчені» (курсив наш. – Авт.) [14].

Такий перелік не є вичерпним, однак окреслює найбільш критичні групи, що мають бути в полі

постійної уваги відповідних державних безпечових структур.

Крім вказаних груп, складність щодо ідентифікації агентів впливу становлять особи, які перебувають поряд зі «статусними» суб'єктами і можуть впливати на них: чоловіки/ дружини, співмешканки/співмешканці, родичі та інші особи.

Визначення критеріїв віднесення осіб до агентів впливу допомагає визначитися з «полем»/ сферами, методами та передумовами їхньої діяльності, конкретизує (можливий) склад злочину та дозволяє відокремити їхні дії від інших, спрямованих на заподіяння шкоди національній безпеці України, або які можна класифікувати як інформаційну суспільно небезпечну діяльність [15]. Одним із них є поняття «шпигунство».

Дослідники відрізняють агентів впливу від агентів, найнятих розвідувальними службами для збирання інформації [13], проте часто, як свідчитимуть кейси, наведені нижче, агенти впливу засуджувалися як шпигуни, що фактично «звужує» їхню вину.

Певну зачіпку в розрізненні понять дає чинник *громадянства*. У кримінальних кодексах європейських країн¹ шпигунство і державна зрада (її предмет у різних кодексах відповідає описанню вище діям агентів впливу) є діями проти країни, які переважно входять до статей з аналогічною назвою або до загальної статті «зрада держави та шпигунство». Проте суб'єкти вчинення шпигунства та державної зради можуть *відрізнитися громадянством*. Зокрема, у Кримінальному кодексі Франції (статті 411-2 – 411-11) суб'єктами зради можуть бути тільки французи, шпигунства будь-яка інша особа. На відміну від такого розуміння суб'єкта шпигунства агент впливу, як зазначено вище, не обов'язково повинен мати громадянство, але будь-яку законну форму включеності в культурний/громадський контекст країни перебування. Водночас у кримінальних кодексах, наприклад, ФРН (§ 94), Італії (стаття 241), Угорщини (§ 147), Естонії (статті 62, 63) та ін., у шпигунській і зрадницькій діяльності можуть бути обвинувачені особи незалежно від громадянства.

Порівняння статей відповідної тематики кримінальних кодексів європейських країн доз-

воляє стверджувати різну *усвідомленість дій і предмет діяльності* шпигунів та агентів впливу (поняття не використовується).

На відміну від агентів впливу, шпигуни можуть діяти тільки *усвідомлено* (у кримінальних кодексах багатьох європейських країн зазначений «прямий умисел») та є пов'язаними з конкретними іноземними організаціями/службами, тобто діють за їхнім завданням (вказівками).

Предметом діяльності шпигунів є *відомості*, збирання/добування, збереження, передача/пересилання, повідомлення, надання доступу, викрадення, купівля, публічне оголошення (зокрема, через засоби масової комунікації)² яких негативно впливає/може завдати шкоди державі, її національній безпеці, інтересам нації тощо. Найчастіше такими відомостями є державна таємниця, проте також часто до таких відомостей належать *«інші відомості»*, які можуть бути використані іноземною державою/її розвідкою тощо на шкоду національній безпеці держави/її народу/інтересам тощо. В Україні «предметом шпигунства є відомості, що становлять державну таємницю, які матеріалізовані у відповідному документі чи виробі» [16].

Узагальнено за визначеннями, поданими в згаданому вище словнику термінів і визначень для співробітників контррозвідки Міністерства оборони США, шпигунство також пов'язують саме з відомостями/інформацією – це діяльність розвідки (певної держави, що заборонена законами держави, проти якої вона здійснюється), спрямованої на отримання секретної інформації таємними засобами [9].

Деталізація «маніпулювань» з інформацією/відомостями, визначення видів таких відомостей і визначення свідомого здійснення дій є тими пунктами, що використовуються в багатьох кримінальних кодексах європейських країн для конкретизації дій «шпигунство». Водночас іноді до «маніпулювань» як діяльності шпигунів додається «інша діяльність» на допомогу іноземній державі (її розвідувальним органам, організаціям чи представникам) проти держави – об'єкта впливу (її безпеки, інтересів, народу тощо)³.

¹ Тут і далі подається певна узагальнена інформація за кримінальними кодексами Литви, Естонії, Франції, Італії, Німеччини, Болгарії, Польщі, Чехії, Швейцарії, Іспанії та Австрії.

² Кримінальний кодекс Іспанії ще додає підроблення та пошкодження цих відомостей (стаття 584).

³ Яскравий приклад – Кримінальний кодекс Швейцарії.

Висновки та рекомендації. Парадоксально, але чітке визначення поняття «агент впливу» робить його менш практично придатним. Це впливає з поняття кваліфікації злочину як точного встановлення відповідності вчиненого складу конкретного злочину, закріпленого в кримінальному законі. Отже, таке цілісне визначення агента впливу як «особи, що перебуває на зв'язку (прямому чи опосередкованому) з іноземною розвідувальною або іноземною організацією, керується їхніми вказівками та приховано використовує свою посаду або суспільний статус (але при цьому не займається шпигунством) в інтересах тієї країни, зі структурами якої вона перебуває на зв'язку, для впливу на суспільну думку, діяльність політичних організацій, порушення процесу реалізації політичних практик чи заради впливу на осіб, які приймають рішення», при спробі використати його для притягнення особи до відповідальності зумовить необхідність доводити кожне з указаних положень: наявність зв'язку та вказівок, використання посади, наявність здійсненого впливу на конкретні сфери чи

явища тощо. Довести це буде або надзвичайно складно, або й просто неможливо.

Отже, маємо визнати, що поняття «агент впливу» має, швидше, науково-методологічний, ніж суто практичний вимір. Воно описує явище як таке, його сутність, ключові характеристики, але майже непридатне для практичної протидії діяльності агентів впливу.

Перспективи подальших розвідок. Тематика досліджень феномену «агентів» впливу досі залишається надзвичайно широкою для подальшого опрацювання. Зокрема, все ще не вирішеними залишаються питання щодо класифікації юридичних осіб як агентів впливу, пошуку балансу між демократичними свободами та протидією діяльності таких агентів (особливо у сфері інформаційних і медіавідносин). Важливими були б подальші дослідження щодо створення докладнішої та чіткішої класифікації агентів впливу за різними ознаками.

Список використаних джерел

1. Larson, Eric V., Darilek, Richard E., Gibran, Daniel, Nichiporuk, Brian, Richardson, Amy, Schwartz, Lowell H., Thurston, Cathryn Quantic. *Foundations of Effective Influence Operations : A Framework for Enhancing Army Capabilities*. Santa Monica, 2009. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2009/RAND_MG654.pdf (дата звернення: 04.09.2018).
2. «Активні заходи» СРСР проти США: пролог до гібридної війни : аналіт. доповідь. Київ : НІСД, 2018. URL: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Aktivny_Zahody-Print_Bleed=5mm-4f2c3.pdf (дата звернення: 10.10.2018).
3. Remarks of William J. Cesay. Washington D.C., 1984. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP86M00886R002600010019-6.pdf> (дата звернення: 15.09.2018).
4. Ившина О. Есть ли у России агенты влияния в Британии? *Русская служба Би-би-си*. Лондон, 2017. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-40093970> (дата звернення: 01.09.2018).
5. Голубева А., Рейтер С. Священникам РПЦ відмовляють у візах у Греції. До чого тут Україна? *Російська служба Би-би-си*. Лондон, 2018. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-45119048?ocid=socialflow_facebook (дата звернення: 15.08.2018).
6. Глава внешней разведки Эстонии: мы раскрыли сеть российских агентов влияния. Таллінн, 2018. URL: <https://goo.gl/QikC2r> (дата звернення: 21.09.2018).
7. Glossary of intelligence terms and definitions. Washington D.C., 1978. URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80M00596A000500020003-7.pdf> (дата звернення: 05.09.2018).
8. Active Measures: A Report on the Substance and Process of Anti-U.S. Disinformation and Propaganda Campaigns. Washington D.C., 1986. URL: <https://goo.gl/pY3ZKv> (дата звернення: 11.10.2018).
9. Terms & definitions of interest for counterintelligence professionals. Counterintelligence Glossary. Washington D.C., 1986. URL: <https://www.hsdl.org/?view&did=699056> (дата звернення: 15.08.2018).
10. Trandafir, L. Influence techniques. Misinformation. Proceedings of the International Scientific Conference Strategies XXI «Strategic Changes in Security and International Relations» (April, 2015, Bucharest). Bucharest, 2015. URL: <https://goo.gl/YZVpdt> (дата звернення: 15.08.2018).
11. Kux, F. Soviet Active Measures and Disinformation. Overview and assessment. Parameters. *Journal of the Army War College*. s.a. Vol. XV. № 4. URL: <https://goo.gl/HsBNZh> (дата звернення: 03.08.2018).
12. The KGB's Bead on the Media. *The Washington Post*. 1981. April 14. URL: <https://goo.gl/bB52DQ> (дата звернення: 15.10.2018).

13. Hussain, Z. When agents of influence seek to shape public opinion. Singapore, 2017. URL: <https://www.straitstimes.com/singapore/when-agents-of-influence-seek-to-shape-public-opinion> (дата звернення: 15.08.2018).
14. Паливода В. Активізація російської розвідки на Європейському континенті. Виклики і ризики. Безпечний огляд ЦДАКР. № 8 (71). URL: <http://cacds.org.ua/ru/bulletin/1074> (дата звернення: 15.09.2018).
15. О. Турчинов визначив діяльність «112 Україна» і News One як пропаганду тероризму. URL: <https://zaxid.net/news/> (дата звернення: 16.09.2018).
16. Коментар до статті 114. Шпигунство. *Юр. послуги Online*. Київ, 2017. URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/112.php> (дата звернення: 03.11.2018).

References

1. Larson, Eric V., Darilek, Richard E., Gibran, Daniel, Nichiporuk, Brian, Richardson, Amy, Schwartz, Lowell H., & Thurston, Cathryn Quantic. (2009). Foundations of Effective Influence Operations: A Framework for Enhancing Army Capabilities. *www.rand.org*. Retrieved from https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2009/RAND_MG654.pdf (viewed 04.09.2018) [in English].
2. «Активні заходи» SRSR proty SSA: proloh do hidrydnoi viinu [‘Active measures’ USSR against USA: preface to hybrid war]. (2018). Kyiv: NISS. *www.niss.gov.ua*. Retrieved from http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Aktivny_Zahody-Print_Bleed=5mm-4f2c3.pdf (viewed 10.10.2018) [in Ukrainian].
3. Remarks of William J. Cesay. (1984). *www.cia.gov*. Retrieved from <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86M00886R002600010019-6.pdf> (viewed 15.09.2018) [in English].
4. Ivshina, O. (2017). *Yest li v Rosii ahenty vliiania v Britanii* [Does Russia have agents of influence in Britain?]. *www.bbc.com*. Retrieved from <https://www.bbc.com/russian/features-40093970> (viewed 01.09.2018) [in Russian].
5. Golubeva, A., Reyter, S. (2018). Sviashchenykam RPTS vidmovliaiut u vizah u Gretsii. Do choho tut Ukraina? [Russian priests of Russian Orthodox Church are refused in Greek visas. What it got to do with Ukraine?]. *www.bbc.com*. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/features-45119048?ocid=socialflow_facebook (viewed 15.08.2018) [in Ukrainian].
6. Hlava vneshnei razvedki Estonii: mi raskrili set rosiiskih agentov vliiania [The Head of Estonian Foreign Intelligence: we uncovered a network of Russian agents of influence]. (2018). *goo.gl*. Retrieved from <https://goo.gl/QikC2r> (viewed 21.09.2018) [in Russian].
7. Glossary of intelligence terms and definitions. (1978). *www.cia.gov*. Retrieved from <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80M00596A000500020003-7.pdf> (viewed 05.09.2018) [in English].
8. Active Measures: A Report on the Substance and Process of Anti-U.S. Disinformation and Propaganda Campaigns. (1986). *goo.gl*. Retrieved from <https://goo.gl/pY3ZKv> (viewed 11.10.2018) [in English].
9. Terms & definitions of interest for counterintelligence professionals. Counterintelligence Glossary. (1986). *www.hsdl.org*. Retrieved from <https://www.hsdl.org/?view&did=699056> (viewed 15.05.2018) [in English].
10. Trandafir, L. (2015). Influence techniques. Misinformation. Proceedings of the International scientific conference Strategies XXI «Strategic changes in security and international relations». *goo.gl*. Retrieved from <https://goo.gl/YZVpdt> (viewed 15.08.2018) [in English].
11. Kux, F. Soviet Active Measures and Disinformation. Overview and assessment. (n. d.). *goo.gl*. Retrieved from <https://goo.gl/HsBNZh> (viewed 03.09.2018) [in English].
12. The KGB’s Bead on the Media. (1981). *goo.gl*. Retrieved from <https://goo.gl/bB52DQ> (viewed 15.08.2018) [in English].
13. Hussain, Z. (2017). When agents of influence seek to shape public opinion. *www.straitstimes.com*. Retrieved from <https://www.straitstimes.com/singapore/when-agents-of-influence-seek-to-shape-public-opinion> (viewed 15.08.2018) [in English].
14. Palyvoda, V. Aktivizatsia rosiiskoi rozvidky na Yevropeiskomu kontynenti [Activation of Russian intelligence on the European continent. Challenges and risks]. *Bezpekovyi ohliad TSDAKR – CSDC Security Review*. (n. d.). *cacds.org.ua*. Retrieved from <http://cacds.org.ua/ru/bulletin/1074> (viewed 15.09.2018) [in Ukrainian].
15. О. Турчинов визначив діяльність «112 Україна» і NewsOne як пропаганду тероризму [O. Turchynov identified the activity of “112 Ukraine” and NewsOne as a terrorism propaganda]. (n. d.). *zaxid.net*. Retrieved from URL: <https://zaxid.net/news/> (viewed 16.09.2018) [in Ukrainian].
16. Коментар до статті 114. Шпигунство [Comment on Article 114. Espionage]. (2017). *yurist-online.com*. Retrieved from <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024/112.php> (viewed 03.11.2018) [in Ukrainian].